

Maisə Nurbala qızı Rəhimova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun direktoru, t.ü.e.d., professor

NAXÇIVANDA METALIŞLƏMƏYƏ DAİR YENİ MATERİALLAR

Açar sözlər: tunc, qəlib, metalışləmə, qalay, arxeoloji mədəniyyət

Ключевые слова: бронза, плесень, металл, олово, археологическая культура

Key world: Bronze, mould, metal, tin, archaeological culture

Qədim metallurgiyanın tədqiqi arxeoloji dövrlərin və mədəniyyətlərin tarixi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Məhz qədim metallurgiya sahəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində daş dövründən metal erasına keçid mərhələsi-eneolit dövrü müəyyənləşdirilmiş, tunc dövrünün inkişaf mərhələlərinin xronoloji ardıcılığı müəyyənləşdirilmişdir. Lakin hələ də qədim metallurgiyanın müəyyən problemlərinin tədqiqinə ehtiyac duyulur.

Azərbaycan tarixən qədim mədəniyyətlərin kəşimə nöqtəsinə daxil olmuşdur. Son illər aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, bölgədə yaşayan insanların Ön Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqələri eneolit dövründə daha da intensivləşmiş və hətta Mesopotamiyanın Ubeyd, Uruk tayfalarının bir qismi tarixin müəyyən bir dönəmində Azərbaycanın Kür çayı boyu ərazilərində məskunlaşmışlar. Təbii ki, bu əlaqələrin siyasi tərəfləri ilə yanaşı iqtisadi tərəfi də mövcud olmuşdur. İlk növbədə qonşu tayfaları Azərbaycanda yerləşdiyi Cənubi Qafqazın xammal mənbələri cəlb etmişdir.

Tuncun emalına başlanması yeni və daha asan əldə olunan metal yataqlarının axtarılmasına təkan verdi. Bu baxımdan Naxçıvan ərazisi istər yerli və istərsə də Ön Asiyanın qədim tayfalarının diqqətindən kənar qala bilməzdi. Çünki ərazi xammal yataqlarının zənginliyi seçilməsi ilə yanaşı həm də Qafqaza doğru ən qısa və əlverişli keçid yeridir (1; 2).

Son illər bölgədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar bu sahədə müəyyən nailiyyətlərlə

yadda qalmışdır. E.ə. IV-III minillərdə Cənubi Qafqazda Kür-Araz mədəniyyətinin yaranmasında və yayılmasında Naxçıvan ərazisində yaşayan tayfalar xüsusi rol oynamışlar. Ərazidə I və II Kültəpə, Ovçular təpəsi, I və II Maxta, Ərəbyengicə, Xələc, Aşağı Daşarx və b. ilk tunc dövrü abidələri qeydə alınmış və onlarda arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır.

Şərur rayonu ərazisindəki I və II Maxta, Ovçular təpəsi, Aşağı Daşarxda aparılmış qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş keramika məmulatının əksəriyyətinin səthinin ağ parıltılı olduğu diqqəti cəlb etmişdir. İstər ümumi formalarına, istərsə hazırlanma və cilalanma texnologiyalarına görə Naxçıvanın digər materiallarından seçilməyən bu nümunələrin analizləri aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu nümunələrin tərkibində müəyyən metalların qatışıqı vardır. Mg, Pb, Cr, Ti, Si, Fe, Al, Ca və s. Maraqlıdır ki, Arpaçay vadisində yerləşən Gümüşlü mədənindən götürülmüş nümunənin analizi onun tərkibində sürmə, gümüş, sink və dəmirin olduğunu təsdiqləmişdir. Gümüşlü mədənləri Arpaçay vadisində, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsində, dəniz səviyyəsindən 1100-1200 m. yüksəklikdə yerləşir. Orta əsrlərdə Gümüşlü mədənlərindən istifadə olunması haqqında məlumatlar mövcuddur. Şərurun ilk tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş keramika nümunələrinin tədqiqi təsdiq edir ki, saxsı qabların hazırlanmasında yerli dulusçular məhz Arpaçay vadisinin gil yataqlarından istifadə etmişlər. I və II Maxta saxsı məmulatlarının tərkiblərinin analizi tam üst-üstə düşür (3, s.156, tab.1). Bu hər iki yaşayış yerinin dulusçularının eyni yataqdan istifadə etmələri faktını təsdiq etməklə yanaşı bu abidələrin həmdövr olduqlarını da təsdiqləyir.

Gümüşlü mədənlərindən hələ ilk tunc dövründə istifadə olunmağa başlanmışdır. I Maxta qədim yaşayış yeri Şərur rayonunda

eyni adlı kəndinin yaxınlığında, Araz çayından 1-1,5 km. məsafədə yerləşir. Yaşayış yerinin yaxınlığından Arpaçayın qollarından biri axır. Burada 1988-1989-cu illərdə aparılan tədqiqatlar zamanı nisbətən iri həcmli filiz kütləsi əldə olunmuşdur. Bu filiz kütləsinin analizi onun məhz Gümüşlü yatağından olduğunu təsdiq etmişdir. Nəzərə alsaq ki, Gümüşlü yatağı ilə I Maxta qədim yaşayış yeri arasında 20 km.-dən artıq məsafə vardır bu halda filizin bura təsadüf nəticəsində düşdüyü ehtimalı sıfıra bərabərdir. Məhz bu tapıntı erkən tunc dövründə Şərur ərazisindəki Gümüşlü metal yataqlarından istifadə olunduğunu təsdiq edir.

I Maxta qədim yaşayış yerində geniş diametrlili ocaqların əldə edilməsi və bu ocaqların daxilində filiz qalıqlarının rastlanması bir daha təsdiq edir ki, bölgədə metal emalı ilə məşğul olan xüsusi tayfaların məskunlaşdığı yaşayış məskənlərinin olması ilə bərabər hər bir yaşayış yerində metal məmulatının hazırlanması ilə məşğul olan xüsusi insanlar yaşamışlar. Maraqlıdır ki, I Maxtada qazıntılar zamanı aşkar edilmiş evlərin hər birinin daxilindən müəyyən əşyalar tapılmışdır. Konkret olaraq qeyd etmək istərdik ki, 5-ci qazıntı sahəsindən metalın ilkin əridilməsi üçün nəzərdə tutulmuş ocaqlar, əridilmiş metal qalıqları və bir neçə əşya tapılmışdır (4,89).

Maxta yaşayış yerindən iki ədəd körük ucluğu aşkar edilmişdir. Onlardan birincisi nisbətən böyük ölçülüdür və güman edirik ki, ondan metalın ilkin emalı zamanı istifadə edilmişdir (5, tab. XXXIII, 13, 15). İkinci körük ucluğu isə nisbətən kiçikdir və ehtimal ki, ondan metalın təkrar emalı zamanı kiçik kürelərdə istifadə olunmuşdur (6,115). Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, I Maxtada məskunlaşmış insanların hər bir qrupu konkret sənət sahəsi ilə və ya təsərrüfatın müəyyən sahəsi ilə məşğul olmuşlar.

Erkən tunc dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də yastı tunc baltaların istehsalına başlanmasıdır. Maraqlıdır ki, Ovçulartəpəsində son eneolit dövrünə aid edilən küp qəbirin daxilindən ikisi yastı biri isə dəşikli olmaqla üç balta tapılmışdır. (7, 71,

photo 14; yenə orada, 95, Pl. IX, X) Yastı baltaların analogiyasına sonrakı tarixi mərhələdə – ilk tunc dövründə rast gəlinməyi halda dəşikli baltanın analogiyasına bölgənin həmdövr abidələrindən indiyədək rast gəlinməmişdir. Lakin bir qəbirin daxilindən üç ədəd baltanın tapılması artıq son eneolit dövründə bölgədə məskunlaşan qəbilələr daxilində əmlak və sosial bərabərsizliyin mövcud olduğunu təsdiq edir.

Erkən tunc dövründə yastı tunc baltalardan geniş istifadə olunmuşdur. Bu tip baltalar Ovçulartəpəsi və I Maxtadan məlumdur. Maraqlıdır ki, I Maxtadan əldə olunmuş tunc baltanın və bir neçə başqa metal məmulatın səthində dairəvi tumurcuqlara rast gəlinir (8, 67; 9,105). Bunun səbəbi I Maxtadan əldə olunmuş tuf daşından qəlibin əldə olunması ilə aydınlaşmış oldu. Belə ki, məhz daş qəlibdə tökmə zamanı hazırlanmış əşyanın səthində bu cür tumurcuqlar əmələ gəlinə bilər. Gil qəliblərdən istifadə nəticəsində əldə olunmuş metal əşyaların səthi isə daha hamar olur.

I Maxtadan gil qəliblərlə yanaşı daş qəlibin tapılması da maraqlıdır. Belə ki, bir ədəd daş qəlibin üzərində 3 yastı baltanın və bir ədəd uzunsov əşyanın hazırlanması üçün xüsusi forma yonulmuşdur (10, 68; 11, 52-64). Böyük həcmli, daşdan hazırlanmış qəliblərin daşınmasının praktik olmadığını nəzərə alsaq erkən tunc dövründə hər bir yaşayış yerində metal emalı ilə məşğul olan xüsusi sənətkarların olduğu şübhə doğurmaz. Digər tərəfdən artıq tuncdan geniş istifadə olduğu da təsdiqlənmiş olur. I Maxtadan metalın ilkin emalı üçün istifadə edilən ocaqların, gil butələrin, gil və daş qəliblərin əldə olunması təsdiq edir ki, artıq erkən tunc dövründə yaşayış məskənlərində tuncun emalının bütün mərhələləri icra olunmuşdur. Bu fakt bölgədə tunc emalı və onun mübadələsi ilə məşğul olan ayrıca qəbilələrin olması fikrinin də yalnız olduğunu təsdiq edir.

İlk tunc dövrü Naxçıvan tayfalarının qalaydan hansı mərhələdən istifadə etmələri məsələsi də tam olaraq öz həllini tapmayıb. Son illər Naxçıvan ərazisində ilk tunc dövrünün maraqlı qəbir abidələri - kurqanları qeydə alınmış və tədqiqatlar aparılmışdır.

Qarabulaq kurqanları Naxçıvan ərazisində ilk tunc dövrünə aid tədqiq olunmuş yeganə qəbir abidələridir. (1969-cu ildə Ovçular təpəsi yaxınlığında təsadüfən dağıdılmış ilk tunc dövrü qəbiri nəzərə alınmazsa.) Şərur rayonunun Maxta kəndindən şimala - Kiçik Qafqaz sıra dağlarına doğru uzanan dağ yamacı Qarabulaq adlanır və kurqanlar məhz bu ərazidə qeydə alınmışdır. Qarabulaq kurqanlarından birindən müxtəlif əşyalarla yanaşı 2 ədəd asma əldə olunmuşdur (12, 26). Aparılmış analizlər hər iki asmanın tərkibində qalay qatışıqı vardır. Qatışıqın faizi onun süni yolla alındığını təsdiq edir. I Maxta yaşayış yerindən təsadüfən əldə olunmuş baltanın tərkibində də yüksək faizli qalay olduğu təsdiqlənmişdir.

I Maxta qədim yaşayış yeri e.ə. IV minilliyin sonları və III minilliyə aid edilir. Həm də bu tarix I Maxtanın digər tapıntıları ilə ilk növbədə tokenlərin tapılması ilə də təsdiq olunur (9, 106). Çünki, Ön Asiyada tokenlərdən mübadilədə e.ə. IV minilliyin sonlarındakı istifadə olunmuşdur (13).

Qarabulaq kurqanlarından əldə olunmuş tuncun tərkibi bir daha sübut edir ki, Naxçıvan tayfalarına hələ e.ə. III minilliyin əvvəllərində qalay məlum olmuşdur. Gətirilmə qalayla yerli mis qatışıqlı metal əşyaların tapılması qəbilələrin çox geniş arealda mübadilə imkanlarından xəbər verir. Yalnız gələcək tədqiqatlar qalayın bölgəyə hansı yollarla gətirildiyini söyləməyə imkan verəcəkdir.

Ovçulartəpəsindən əldə olunmuş metal məmulatları içərisində qızıldan hazırlanmış uzunsov lövhələr də diqqəti cəlb edir. Bu lövhələrin sonluqlarında dəşiklər açılmışdır. Bu tip qızıl əşyalar istər eneolit dövrünə və istərsə də sonrakı tarixi dövrlərə aid edilən abidələrdən məlumurlar. Və ehtimal olunur ki onlar hakimiyyət simvolu olan əsaların üzərinə sarılaraq pərçimlənmişlər. Elə bu fakt da son eneolit dövründə qəbilə daxili sosial bərabərsizliyin mövcudluğunu təsdiq edir.

Tədqiqatlar bir daha təsdiq edir ki, metal əşyalar və onların tapıldığı şərait tarixi dövrlərdə qəbilə və tayfadaxili sosial münasibətlərin bərpa olunmasında mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən araşdırmalar təsdiq edir

ki, metal məmulatlarından istifadə etməyə başlayan qəbilələr daha dinamik inkişafa başlayır və onların daxilində sosial bərabərsizlik daha yüksək olur. Lakin bütün bu proseslərin izlənilməsi kompleks şəkildə, arxeoloji materialların tam toplusunun araşdırılmasından sonra mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982
2. Вели Бахшалиев. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани. Баку 2005.
3. М.Н.Рагимова, С.Т.Ашуров. Новые материалы из Нахчывана по металлообработке. «Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru» beynəlxalq elmi konfrans. Bakı 2005. səh.155-156
4. S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva. I Maxta qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar 2011. Bakı, 2012. səh. 87-97
5. S.H.Aşurov. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, 2002
6. S.H.Aşurov, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva, E.H.Əliyev, K.Ş.Əzizov, V.A.Qasımlı, A.Q.Abdullayeva. "Maxta arxeoloji ekspedisiyası"nın 2013-2014-cü il tədqiqatları. Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı 2015. səh. 114-123
7. Catherine Marro, Veli Bakhshaliyev, Safar Ashurov. Excavations at Ovçular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second preliminary report: the 2009-2010 seasons. *Anatolia Antiqua*, XIX (2011), p., 53-100.
8. S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva, O.K.Əliyev. I Maxtada 2009-cu il qazıntıları. Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı, 2010. səh. 65-69
9. S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva. "Maxta arxeoloji ekspedisiyası"nın tədqiqatları. Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı 2013, səh.100-107

10. S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva, O.K.Əliyev. I Maxta qədim yaşayış yerində 2010-il qazıntıları. Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2010. Bakı, 2011. səh. 65-69.
11. Safar Ashurov. The Problems Of Kura-Araxes Culture In The Light Of Recent Archaeological Excavations In Nakhchivan. International Conference "Problems of Early Metal age Archaeology of Caucasus and Anatolia". Tbilisi, 2014 c. 52-64
- 12 С.Г.Ашуров. Раннебронзовые курганы в Нахичеване. Международная научная конференция «Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа». Сборник кратких содержания докладов. Тбилиси-2004. стр. 26.
13. S.H.Aşurov, A.N.Əlimirzəyev. Kür-Araz mədəniyyəti cəmiyyətlərinin inzibati idarəetməsinə dair yeni tapıntılar. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı. 2013, №1, Səh.34-39

Maisa Nurbala gizi Ragimova

NEW MATERIALS ON METALLURGY IN NAKHCHIVAN

SUMMARY

Investigation of the ancient metallurgy plays an important role in the identifying historical chronology of the archaeological ages and cultures. As a result of researches of the ancient metallurgy sphere transitional stage from stone age to the era of metal – Chalcolithic period and chronological order of the development phases of the bronze age were identified.

Historically, Azerbaijan included point of intersection of the ancient cultures. Archaeological researches of the recent years prove that people, which lived in this area, had been close relations with ancient cultural centre's of the Western Asia.

Investigations confirm that metal items and conditions that they found play vital

roles in the reconstruction of the intra-tribal social relations in historical stages. On the other hand, researches verify that tribes, which began using metal products began to develop more dynamically and social inequality increased inside this tribes.

Mausa Нурбала кызы Рагимова

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО МЕТАЛЛООБРАБОТКЕ НАХЧЫВАНА

РЕЗЮМЕ

Исследование вопросов древней металлургии играет важную роль в определении хронологии археологических периодов и культур. Именно в результате исследований в области древней металлургии был определен переходный период от каменного века к эре металла, т.е. энеолитический период, и установлена хронологическая последовательность этапов развития бронзового периода.

На протяжении всей истории, Азербайджан находился на стыке древних культур. Археологические изыскания последних лет еще раз подтверждают, что насельники региона имели тесные контакты с древними культурными центрами Передней Азии.

Доказано, что металлические предметы и условия их обнаружения играют значительную роль в установлении родоплеменных социальных отношений в разные исторические периоды. С другой стороны, исследования показывают, что племена, которые начинают пользоваться металлом, развиваются более динамично и социальное неравенство в их среде проявляется отчетливее.

